

הצצה לעולם תקנות בתי הכנסת

אהרן ארנד

בכל מקום שנתקבצו בו יהודים בנו להם בית כנסת. לכל בית כנסת אופי משלו, ואין אחד דומה לחברו. לא בחזותו החיצונית ולא במראהו הפנימי, לא בסוג האוכלוסייה הפוקדת אותו ולא בפונקציות שהוא מספק לקהילתו. הבא לבית כנסת שלא הכיר קודם, מיד מוצא בו דבר חידוש - במבנה, בריהוט, בספרי הספרייה, בכיתוב המיוחד, בצורת המחיצה ובאביזרים שונים שבהם פיארו המתפללים את מקדש המעט שלהם. ניתן לחקור את בתי הכנסת מנקודות מבט רבות: שלבי ההקמה (דרכי מימון, טקסי הנחת אבן הפינה וחנוכת בית הכנסת), הצורה האדריכלית, המיקום ביישוב, תשמישי הקדושה, בעלי התפקידים, מנהגי התפילה, צורת הישיבה, עזרת הנשים, הווי בית הכנסת, היחס בין המתפללים, הכתובות והקישוטים על הקירות, ועוד ועוד. בשל הכמות האדירה של בתי הכנסת לאורך הדורות ולרוחב התפוצות, לא ניתן כלל למצות ולו אחד מהנושאים האלה. אך על אף המוגבלות הרבה של החוקר ישנה בדורות האחרונים התעוררות לבחון, לתעד ולסקור את עולם בית הכנסת. נושא שנזנח כמעט לגמרי הוא תקנות בתי הכנסת. כוונתנו לכללי התנהגות וסדרי תפילה שנוסחו על ידי נציגי המתפללים, ולא לסעיפים משפטיים בדבר הבעלות על המבנה או על דרך בחירת הוועד או הרב.

בימי הביניים ובראשית העת החדשה שולבו תקנות בתי הכנסת במסגרת קבצים ופנקסים של תקנות הקהל. מאוחר יותר, בעיקר מסוף המאה הי"ח, הן הופצו בבתים הכנסת בפני עצמן, בדף או בקונטרס. בין התקנונים מצויים כאלה שנכתבו בסגנון משובח, ויש שנוסחו על ידי גדולי ישראל או בעצה עמם. התקנונים מהווים עדות חשובה ומעניינת להכרת עולם בית הכנסת: מנהגי הקהילות, הווי בית הכנסת, תפיסת בית הכנסת בעיני המתפללים ושיאיופיהם ממנו, מעמדם של הרב, הגבאים, הנשים והקטנים, השפעות המודרנה, הזיקה לארץ ישראל ולמדינת ישראל ועוד. קבצי התקנות אבדו ברובם במהלך הדורות, כיון שראו בהם מסמך שאין לו אלא זמנו ומקומו ולא חיבור בעל ערך תורני או ספרותי. תקנונים רבים נעלמו עם חורבן בתי הכנסת בשואה. בספריות ובארכיונים לא ראו מקום לאסוף את מה שניתן להציל ולשמרו לדורות. רק תקנונים בודדים פורסמו במקומות מפוזרים. המבקש לעיין בתקנונים שנוסחו אך לפני דור או שנים נאלץ לכתת רגליו בין בתי הכנסת ולקוות למצוא תקנון תלוי על הקיר או לפנות לגבאי בית הכנסת, אולי נשתמר אצלו תקנון ישן.

להלן נציג תקנון אחד שטרם פורסם ונעיין בו, מתוך תקווה שבכך יקודם מעט מחקר עזוב זה של תקנות בתי הכנסת.¹

תקנון בית הכנסת 'בית אהרן' בשעריים

בשכונת שעריים בדרום רחובות שוכן בית-כנסת תימני הנקרא 'בית אהרן'. הוא נוסד בשנת תר"ץ על ידי אהרן בן יהודה שרעבי. בית הכנסת הוא בגודל בינוני ומכיל כמאה מקומות ישיבה. נוסח התפילה שלו הוא לפי מנהג תימני-שאמי. שש שנים לאחר ייסוד בית הכנסת, ניסח מייסדו תקנון קצר בשיתוף עם זכריה שרעבי. היה זה בשנת תרצ"ו, כמופיע בגב התקנון.

בתקנון י"ב סעיפים ודומה שהדבר מכוון, כדרכם של תקנונים המנוסחים במספרים עגולים או בעלי משמעות סמלית ביהדות,² ויש בכך משום קישוט. התקנון כתוב בכתב יפה ובדיו, ממוסגר ותלוי עד היום בקיר בית הכנסת ללא כל שינויים. בעבר הוא הדרך את באי בית הכנסת כיצד להתנהג, אך כיום הוא נותר במקומו יותר כמזכרת לפועלים של מייסדי בית הכנסת ולשאפותיהם מאשר כמדריך למתפללים.

התקנון אינו מפורט, אפילו נוסח התפילה לא נזכר בו. נראה כי הנוסח היה ברור לכל ומיותר היה לצינונו. בתקנון יש התוויית כיוון כללי בנושאים בסיסיים. שולבו בו ציטוטים אחדים על מנת ליתן תוקף לדברים, שכן מנסח התקנון לא היה רב ופוסק, ודבריו היו צריכים חיזוק. מעבר לכך שילוב המקורות משרה אווירה תורנית על הכללים, כיאה למסמך הנקבע בקיר בית כנסת. להלן הנושאים הנידונים בתקנון.

הרחקת מחלוקת: סעיף א מוקדש להימנעות ממחלוקת בבית כנסת. המיקום בראש הסעיף מעיד עד כמה חשוב היה למייסדים שלא תהא מחלוקת בבית הכנסת. המציאות של קבוצת מתפללים יחד בבית כנסת, שלכל אחד השקפות, מנהגים וצרכים משלו עלולה בקלות ליצור ויכוחים, מחלוקות ומריבות. ואכן, המחלוקת הייתה קיימת בבתי כנסת רבים, ואף נשתמרו עדויות על כך.³ גם סעיפים ח-ט נועדו למנוע מריבות, ועל פיהם נקבע מראש מי מוכיח ומי ממנה את בעלי התפקידים.

שיחות חולין: סעיפים ב, ד, ו מוקדשים לביטול שיחות חולין. בית הכנסת נועד לתפילה, אך יש המתקשים לעמוד ליד חבריהם זמן רב מבלי לשוחח עמם. נושא יסודי זה עולה

1 ראה א' ארנד, 'תקנות בתי הכנסת בישראל', כנישתא, ג, בדפוס. שם דיון ארוך על הנושא, כולל פרסום תקנונים אחדים, נודה לכל מי שימצא לנו תקנון בית-כנסת שנחבר קודם לשנת תש"ן. תודתי לגב' שרית שרעבי על סיועה.

2 תקנון אלטנוי שול בפראג, משנת תקמ"ה, מכיל כ"ב סעיפים, כמניין האותיות. ותקנון נווה שלום (להלן הערה 8), למשל, מכיל עשרה סעיפים.

3 על יהדות תימן ראה ד' בר-מעוז, בחינה היסטורית של תרבות המחלוקת והפלגנות בקהילת יהודי תימן (מהמאה ה-י"ז ועד המאה ה-כ'), דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"א, עמ' 75-81.

תדיר בבתי כנסת. בתקנון ניתנה עליו הדעת במספר סעיפים ובראש התקנון בשל הנזק הרב שבשיחת חולין לקיום תפילה כתיקונה היוצאת מהלב. ההדרכה המנוסחת על הקיר באה לצמצם את התופעה.⁴

תפילה משותפת: בסעיף ג באה דרישה שהתפילה תהא משותפת, דבר הבולט בארצות המזרח ובתימן. בארצות המערב, לעומת זאת, שליח הציבור מכוון מפרק לפרק את קצב התפילה, אך בתוך הפרקים כל יחיד מתפלל לפי הקצב שלו.⁵

מקום קבוע: יסודו של סעיף ה, הדורש שכל אחד יתפלל במקומו, במסכת ברכות (ו ע"ב). רבותינו הראשונים נחלקו אם כוונת התלמוד היא כי ראוי שאדם יתפלל בבית-כנסת מסוים, או שהכוונה היא כי ראוי שיהיה לו מקום קבוע בבית הכנסת. מנסחי התקנון נקטו כדעה השנייה. ברור שהנהגה כזו חשובה להנהלת בית הכנסת כדי לשמור על הסדר ולמנוע ויכוחים סביב המקומות.

קטן: סעיף ו מוקדש להבאת קטן לבית הכנסת, וקובע שהדבר תלוי בטיב הילד, אם הוא בר דעת המתאים לבוא לבית כנסת או לא. אין חובה לחנך קטן קודם זמנו, במיוחד אם ערך החינוך מתנגש עם ערך כבוד בית הכנסת והתרכזות המתפללים בתפילה.⁶

הפסקה: סעיף ז מבקש לסתום פרצה שהייתה מצויה: יציאה להינפש בזמן אמירת ההפטרה, לאחר ההתרכזות הממושכת בתפילת שחרית ובקריאת התורה. זמן זה שבין קריאת התורה לתפילת מוסף מוקדש בעדות מסוימות לאמירת 'מי שברך' וקטעים מאחרים ששולבו בתפילה, ויש בכך מעין הפוגה קלה למתפלל לקראת תפילת העמידה של מוסף. אך יציאה פיזית אל מחוץ לבית הכנסת עלולה להסיח דעתו של המתפלל לגמרי מהתפילה, ולגרום לכך שכשישוב לבית הכנסת, ישוחח עם שכניו על מה שמע וראה בחוץ.⁷

4 ראה א' שביד, ספר מחזור הזמנים, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 43-44; מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, ירושלים תש"ס, עמ' 401-435. וזה לשון י' שלהב, עיירה בכרך, ירושלים 1991, עמ' 72: "הדרישות ההתנהגותיות [של חז"ל]... קשות מאוד למילוי, בשל תיפקודו של בית הכנסת: אין הוא אנדרטה אילמת המקודשת מרחוק, אלא בית שבתוכו מתכנסים בני הקהילה בזמנים קבועים להם ובו הם שוהים לעתים אף כמה שעות ברציפות. אי אפשר לדרוש מידה מלאה של מודעות למעמד המיוחד מכל חברי הקהילה בכל זמן שהותם בבית הכנסת. כך נוצר מתח מתמיד בין מעמדו המקודש והסימבולי של בית הכנסת, לבין תיפקודו היום יומי".

5 ראה א' שטאל, 'סדרי הישיבה בבית הכנסת כביטוי לאופי התפילה והדרשה', בתוך מקדש מעט (בעריכת י' אילן ואחרים), ירושלים תשל"ה, עמ' 46-56.

6 היו מקומות שלא הבחינו בין סוגי קטנים לפי התנהגות אלא בין גילאים שונים. ראה א' ארנד, 'חינוך לתפילה בספרות הרבנית של ימינו', דרך אפרתה, ו (תשנ"ו), עמ' 147-157. בהלברשטדט למשל נקבע בתקנון משנת 1879 שילד שגילו פחות מחמש שנים לא יובא לבית הכנסת, ומעל גיל זה הוא יבוא רק בהשגחת קרוביו.

7 זו אחת הסיבות להתנגדות רבים ליציאה בזמן 'זכור'. בעניין זה ראה למשל ר"ש דוד, שו"ת נר לעזרא, ד, עפולה תשנ"ג, ס"ו פה; ג' ויצמן, 'תפילת יזכור והמנהג לצאת מבית-הכנסת', ישע

תקנות של בית הכנסת "בית אהרן" שעריים

- א. על הקהל הקדוש מוטלת החובה להבין את קדושת המקום ולא להכניס לבית הכנסת שום קטטה ושנאה איש לחבירו וערבוביה של דברים בטלים רחמנא ליצולן, שכן כתוב במדרש שיר השירים רבה (ח, יא, סע' א): "אף על פי שישראל עוסקין במלאכתן כל ששת ימים, ביום השבת משכימים ובאים לבית הכנסת וקורין קריאת שמע ועוברין לפני התיבה וקורין בתורה ומפטירין בנביא, והקב"ה אומר להם: בני, הגביהו קולכם כדי שישמעו חברים, ואין חברים אלא מלאכי השרת, ותנו דעתכם שלא תשנאו זה את זה ולא תקנאו זה את זה ולא תחררו זה עם זה ולא תביישו זה לזה, שלא יאמרו מלאכי השרת לפניו: ריבונו של עולם, תורה שנתת להן לישראל אינן עוסקין בה."
- ב. אסור לדבר בשעת התפילה כי ידוע עונשו החמור של המדבר בבית הכנסת ואפילו שלא בשעת התפילה ומכל שכן וקל וחומר בשעת התפילה וקריאת ספר תורה. וידוע דברי הרב רבנו שמעון בן יוחאי (זוהר, תרומה) דכל מאן דאשתעי בבי כנישתא אחזי דלית ליה חולקא באלהא דישראל.¹²
- ג. חובה על הקהל להתנהג בזמירות ובקריאת שמע לאמרם מלה במלה בקול אחד, שלא אחד יקדים ואחד יאחר, אלא יהיה כל הציבור ביחד. וכן הובא במדרש (שה"ש רבה ח, יא, סע' ב).¹³ כשישראל נכנסין לבתי כנסיות וקורין קריאת שמע בכוון הדעת בקול אחד, בדעה וטעם אחד, הקב"ה אומר להם: 'היושבת בגנים', כשאתם קורין, 'חברים', אני ופמליא שלי, 'מקשיבים לקולך השמיעני', אבל כשישראל קורין קריאת שמע בטירוף הדעת, זה מקדים וזה מאחר, ואינם מכוונים דעתם בקריאת שמע, רוח הקודש צווחת ואומרת: 'ברח דודי ודמה לך לצבי'. ואין לנו קשה מזה.
- ד. חובה קדושה מוטלת על כל אחד ואחד מהקהל להטות אוזן אל קריאת ספר תורה ולא לאבד אפילו מלה אחת, דכתיב (נח' ח, ג): 'ואזני כל העם אל ספר התורה', וכתוב (שם, ה): 'וכפתו עמדו כל העם', ולא לדבר אפילו בדברי תורה.
- ה. חובה על כל אחד ואחד מהקהל המתפללים להיות יושב במקומו הקבוע לבית הכנסת, ואל ישנה את מקומו כלל, כי (ברכות ו ע"ב) כל הקובע מקום לתפילתו אלהי אברהם יהיה בעזרו.

11 על הפסוק: "היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך השמיעני".

12 תרגום: כל מי שמדבר בבית הכנסת מראה שאין לו חלק באלוהי ישראל.

13 על הפסוק הנ"ל, הערה 11.

תרומות: טעפים יא-יב מוקדשים לתרומות, ונקבע שהן מיועדות לאחזקת בית הכנסת ולשכלולו. הדבר מונע מראש ויכוחים אודות יעד תרומות שהוקדשו בעלויות ובמכירות. הנהלת בית הכנסת רואה לנגד עיניה, יותר משאר המתפללים, את צרכיו הכספיים של בית הכנסת, הן לאחזקתו השוטפת הן לשיפורו העתידי. עליה ליתן דעתה בכל עת שבית הכנסת יוכל להמשיך לתפקד בצורה מכובדת ויעילה. הדבר יוסיף למעמדו ולכבודו בעיני המתפללים ולחיוזק דת ישראל. הבאת נושא זה בסוף התקנון היא משום שהנושא הכספי אינו חלק מהתפילה עצמה, אלא הוא התשתית הטכנית לקיום בית הכנסת. גם טעף י, המוקדש לניקיון בית הכנסת, נועד לשמירת כבודו.

בסגנונו, בהיקפו ובהרבה מתכניו דומה תקנון 'בית אהרן' לתקנונים של בני תימן מראשית המאה העשרים, כגון זה של בית הכנסת 'נווה שלום' בשכונת משכנות ישראל בירושלים משנת 1905 בערך.⁸ מעט מפורט מהם תקנון בית הכנסת 'בשיבת ציון' בראשון לציון משנת 1940.⁹ נראה שבתימן הייתה תבנית קבועה למדי של תקנונים, ומשם היא הועתקה לבתי הכנסת התימניים ברחבי הארץ. התקנון שלפנינו כתוב בסגנון רבני ובלשון חד משמעית, אך אין בו אזכור קנסות ועונשים למפר אותו, ואף אין בו הלשון התקיפה המצויה לעתים בתקנוני בני הזמן.¹⁰

נושאים רבים לא זכו להשתלב בתקנון זה: היחס לארץ ישראל, תפילות מיוחדות, מנהגי בית כנסת, מבט חברתי-תרבותי לגיבוש המתפללים, היחס לנשים, ועוד. אך נושאים אלה, המצויים כיום ברבים מהתקנונים, לא שולבו בתקנונים קדומים של בני תימן, וגם לא ברוב התקנונים מארצות אחרות. התקנון התימני בעבר הכיל כללים קצרים בעברית צחה, בכל בית כנסת לפי צביונו וצרכיו, והקורא אותו חש כי השאיפה המרכזית של מנסחיו היא לאפשר תפילה מהודרת של הציבור בבית הכנסת.

להלן התקנון עם כותרתו וחתמתו ללא שינויים, בתוספת הפניות.

ימינו, 49 (תמוז תשנ"ו), עמ' 87-95; ר"ג זוז'נסקי, 'האם לצאת ב"זכור"?' **תחומין**, יז (תשנ"ז), עמ' 54-58; ר"ג שחור, 'בענין אמירת תפילת "זכור" והיציאה מבית הכנסת', **המעין**, ניסן תשס"ה, עמ' 56-60; רייק רייניץ, 'עוד בענין אמירת "זכור"', שם, תמוז תשס"ה, עמ' 76-77. צילום התקנון ראה אצל נירית שלו-כליפא, **נחלאות בלב העיר**, ירושלים תשס"ג, עמ' 52.

8 התקנון שמור במוזיאון ראשון לציון.

9 בתקנון נווה שלום, למשל, משפט הסיום הוא: "כל יחיד מתבקש לקרוא את התקנות הנ"ל ולקיים, ומי שלא יכול להתאפק לקיים ויבטל אחת מהתקנות הרשומות לעיל, בבקשה להתפלל במקום אחר ואל תהיה הפרעה או מחלוקת בבית הכנסת הנ"ל מסיבתו". ותקנון בשיבת ציון נחתם כך: "העובר על אחת מהתקנות הנ"ל רשאית הנהלת בית הכנסת להענישו כפי ראות עיניה וגם להביאו בפלילים כפי שהמצב ידרוש. מי שאין דעתו נוחה עליו מתקנות אלה חפשי הוא לעצמו ללכת באשר ילך".

- ו. חובה על כל אחד לשמור שיהיה בנו על ידו דוקא, אם הבן הוא בר דעת לענות אמן וקדושה וכיוצא. ואם אינו בר דעת עדיין, לא להביאו לבית הכנסת כלל כדי שלא להפריע את התפילה. כי כל עניין הבאת הטף לבית הכנסת הוא רק כדי לגרום שכר למביאייהם ולא עונש חס ושלום, כדאיתא בגמרא (חגיגה ג ע"א): 'הקהל את העם האנשים והנשים והטף', אם אנשים באים ללמוד ונשים באות לשמוע טף למה באים, כדי להקביל שכר למביאייהם. ו"ל¹⁴
- ז. הקהל מתבקש להזהר שלא לצאת מבית הכנסת לחצר מהתחלת התפילה עד סופה. וכן בזמן קריאת ההפטרה וכיוצא, כמו שנוהגים מקצת מבני עמינו לצאת להנפש בחצר ומונעים מעצמם קריאת המפטיר שחייב כל אחד ואחד לאמרו לעצמו. ולא לחנם כתב מרן (שו"ע, או"ח קמד, ד) שלא יתחיל המפטיר אלא עד שיגמרו לגלול הספר תורה, כדי שלא יהיה טרוד בגלילה וימנע משמיעת ההפטרה. ומה נאמר לאלו שעוזבים את בית הכנסת בזמן ההפטרה לגמרי, בודאי לא יפה הם עושים וראוי לנעור בהם. והשומע לנו ישכון בטח.
- ח. אסור למי שהוא להוכיח בבית הכנסת בין לגדול בין לקטן מלבד שני האנשים, מר אהרן בן שלום שרעבי וזכריא בן יאודה שרעבי.
- ט. אסור לשום איש מהקהל לעבור לפני התיבה או לעלות לספר תורה מבלי שיזמין אותו האיש הממונה על כך.
- י. חובה על כל אחד מהקהל לשמר על נקיין בית הכנסת וכותליו וספסליו, ולא ללכלכו בכל מיני ריקה¹⁵ וכיוצא בזה.
- יא. הנדבות אשר יתנדב כל אחד ואחד מהקהל צריך למסור ליד זכריא בן יאודה שרעבי.
- יב. להוי ידוע לקהל הקדוש שכל ההכנסות שיצטברו מהנדבות ישמשו אך ורק להוצאות בית הכנסת ושכלולה, כדי שתהיה לנו למקדש מעט ותהיה ראויה להשראת שכירתו יתברך עלינו. ויתקיים בנו מקרא שכתוב (שמ' כה, ח) 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'.
- מאת הנהלת בית הכנסת

14 ודי לחכימא.

15 ייתכן שהכוונה ליריקה, כלשון המשנה (ברכות ט, ה): "לא יכנס להר הבית... וריקה מקל וחומר", ובבית הכנסת הותר הדבר שלא בשעת התפילה, ראה שו"ע או"ח, צז, ב; קנא, ז. סעיף דומה מצוי בתקנון נווה שלום: "אסור לירוק בבית הכנסת או בגוזזטרא או לקנח ידיו בספסלים או בכרים ולא לעלות במנעלים על הספסלים, ובפרט בעת שיש ברית מילה, כי הלכלוך בזיון לבית ה' וגועל נפש לבני אדם". אחד המתפללים בבית הכנסת בית אהרן סיפר שבעבר היו בין המתפללים 'חידאניים', שהגיעו מחידאן שבתים. הם נהגו להביא לבית הכנסת טבק, ללעוס אותו ולבסוף לירוק אותו לקופסה שהצניעו במקטורן שלהם. נוהג זה לא התאים מבחינה אסתטית למנסחי התקנון. ראה גם ספר חסידים, מהדורת ר"ר מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' רנג.